

УДК 811.161.2'373

Г. М. ВІНЯР,

канд. філол. наук, доцент

Криворізький педагогічний інститут

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

e-mail: winyar@mail.ru

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА ІМЕННИКІВ-ДЕАД'ЕКТИВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ

Проаналізовано словотвірну структуру нових іменників відприкметникового походження, простежено вплив мовних і позамовних чинників на продуктивність кожного словотвірного типу.

Ключові слова: ад'єктиви, відприкметникова деривація, похідне слово, новотвір

Вплив зовнішніх та внутрішніх причин зумовив бурхливий інноваційний процес у багатьох мовах світу і привів до появи нової галузі лексикології – неології. Поповнення української лексики новими словами особливо активізувалося в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Серед новотворів цього періоду вагоме місце посідають іменники відприкметникового походження, які реалізують 2 словотвірні значення: «носій ознаки» і «абстрагована ознака». Новотвори із значенням «носій ознаки» представлені у нашому матеріалі іменниками чоловічого роду з формантом *-ик*, а також універбами жіночого роду з суфіксом *-к(а)*.

Похідні з суфіксом *-ик* співвідносні з перифразами – атрибутивними словосполученнями, означуваний іменник яких вказує на ономасіологічну базу, а означуючий прикметник на ономасіологічну ознаку (*номенклатурник – номенклатурний працівник*). Новоутворені деад'єктиви з формантом *-ик* часто продукуються від основ прикметників, що входять у складені найменування, які є неузгодженим означенням до опорного іменника мотивуючого атрибутивного словосполучення, пор.: *нетрадиційник – представник нетрадиційної медицини; тіньовик – представник тіньової економіки; цільовик – студент (аспірант) цільового прийому*. З'являючись в усному мовленні, новотвори аналізованого словотвірного типу швидко входять до загального вжитку через засоби масової інформації: *двомовник, бюджетник, студент-«дистанційник»*. Окремі новотвори виявляють іменниково-прикметникову мотивацію, зберігаючи зв'язок з іменником, від якого утворений мотивуючий прикметник: *застійник – від застій і застійний період; клавішник – від клавіша і клавішний інструмент*.

Відприкметникова деривація іменників – назв носія ознаки пов'язана з процесом універбації атрибутивних словосполучень з певним ступенем спаяності компонентів. Явище універбації кваліфікується в українському мовознавстві як одна з найхарактерніших ознак лексики народнорозмовної мови. Водночас активне функціонування окремих деад'єктивів-універбів у мові газет, журналів, радіо-, телепередач, художніх творів, входження частини з них у словник (*багатотиражка, електричка*) дозволяє говорити про універбацію атрибутивних словосполучень як загальну словотвірну тенденцію. Активізація творення однослівних назв носія ознаки на базі дво- чи трикомпонентних найменувань пов'язана з такими загальномовними тенденціями, як дія закону ощадливості, зростання регулярності мовних процесів, демократизація літературної мови.

У сучасному новотворенні вторинну номінацію шляхом універбації словосполучення «прикметник – іменник» одержують назви доріг (*асфальтівка, бетонка, ґрунтівка, підземка*), тканин (*джинсівка, плащовка*), конкретних предметів (*заліковка, латинка, косметичка, методичка*), приміщень, споруд (*багатоповерхівка, малосімейка*), розмовні варіанти назв газет, підприємств (*районка, вечірка, молодіжка; «метизка» – Дніпропетровське метизне об'єднання, Петровка – Дніпропетровський металургійний комбінат ім. Петровського*). Зазначені новотвори-універби активно функціонують у мові засобів масової інформації, художніх творів. Напр.: *«Зовсім недавно діти отримали власні **малогабаритки**»* (Кур'єр Кривбасу. – 2001. – №136. – С. 4); *«Попри те, що він створив тільки дві **повнометражки**, одні кінознавці й кіномани вже називають його культовим режисером, інші критикують кожний клапот відзнятої ним плівки»* (Україна молода. – 2005. – № 37. – С. 3).

Друга група деад'єктивних іменників, засвідчених у новітньому словотворенні, реалізує словотвірне значення «абстрагована ознака», яке є специфічним, оскільки йдеться не про вербалізацію нового поняття чи додання якоїсь модифікуючої ознаки до відомого, а про зміну способу вираження, про його вторинну вербалізацію. Найпродуктивнішим словотвірним

типом, який виявляє високу активність у синтаксичній деривації назв абстрагованої ознаки від прикметникових твірних основ у новостворенні досліджуваного періоду, є творення деад'єктивів з формантом *-ість*. Структура мотивуючих основ зазначеного словотвірного типу представлена відсубстантивними (рідше – віддієслівними) прикметниками з суфіксами *-н(ий)* (*оранжерейність, еретичність, естафетність, календарність, консонантність, медитативність*), *-ов- (-ев-)* (*відкриттєвість, маршовість, мітинговість, притчевість*), *-ськ-* (*радянськість, українськість, хуторянськість*), *-ичн- (-ічн-)* (*монологічність, тріадичність*), *-льн-* (*змагальність, комунікабельність, федеральність*), префіксально-суфіксальними прикметниками (*безгріховність*), складними утвореннями (*багатоступінчасть, високовартісність, життєспроможність, різновимірність*).

Розвиток мотиваційних відношень деад'єктивів на *-ість*, твірними основами для яких традиційно були якісні прикметники або відносні прикметники з якісними відтінками у значенні, відбувається під впливом термінологічного словотворення та наукової мови, що зумовлює розширення твірної бази за рахунок відносних прикметників. У зв'язку з цим мовознавці відзначають зростання регулярності даного словотвірного типу, що в новостворенні досліджуваного періоду виявляється в активному поповненні деад'єктивами на *-ість*, у розширенні структурних типів мотивуючих основ, зокрема за рахунок дієприкметників і займенників. Напр.: *«Мають рацію і ті дослідники, котрі вважають, що характерністю українського модернізму є його суспільна заангажованість»* (Слово і час. – 2002. – № 5. – С. 16).

Спільною рисою іменників словотвірного типу з суфіксом *-ість*, мотивованих якісними і відносними прикметниками, дієприкметниками, займенниками є якісність, як при деривації від основ, що не розвинули якісних відтінків у значенні, «створюється уже в самому абстрактному імені». Так, новотвір *печерність* ґрунтується на переносному (якісному) значенні відносного прикметника *печерний* і реалізує відповідне значення якості, антонімічне значенню іменника *цивілізованість*. Процес набуття значення якості з додаванням суфікса *-ість* можна простежити при творенні деад'єктива *етнічність* на базі відносного прикметника *етнічний*, який не має якісних відтінків у значенні. Напр.: *«Ясьо підійшов ближче, постукав себе пальцем по голові, а потім тим же пальцем по паперу, ніби акцентуючи на головастості паперу чи паперовості голови»* (І. Павлюк. – Кур'єр Кривбасу. – 2002. – №151. – С. 76); *«Примат театральності, ігровий момент, самодостатній у тексті Денисенко, в романі Ковалєвої – складова мотиву бісексуальності та андрогінності»* (Слово і час. – 2005. – №3. – С. 70); *«Отже, геній має більшу відпорність»* (Дивослово. – 2001. – № 2. – С. 3).

Новотвори з формантом *-ість* функціонують у різних стилях сучасної української мови, більшість із них побутують у публіцистичному, науковому стилях (*обездуховленість*) зокрема у термінології (*конкурентоспроможність, конституційність*). Напр.: *«Щоб відповісти на це запитання, дитині треба зробити ще один важливий крок – відкрити у вислові «двоголосість» слова»* (Педагогіка і психологія. – 2000. – №1. – С. 14). Спостерігається утворення словотвірних синонімів за допомогою суфікса *-ість* і запозичених формантів від основ іншомовного походження: *аналітичність і аналітизм, синтетичність і синтетизм; ментальність і менталітет*. Регулярність словотвірного типу деад'єктивів на *-ість* впливає і на індивідуально-авторське словотворення: *оказіоналізми буйночубість, карість* створені шляхом опредметнення ознаки, яка, як правило, не абстрагується від носія, тому вони несуть емоційно-експресивне навантаження. Напр.: *«Його сенсорно-емпатична чуйність, діткливість, його «больовий поріг» дозволяють вирізнити й піднести до рівня значимих і зовсім «мініатюрні» враження»* (Київ. – 2001. – № 9-10. – С. 119); *«Утім, події розгорталися так, що на шляху від любові до інших почуттів, переляку, приміром, стала звичайна роззявкватість – хтось з персоналу, погодувавши звіра, забув зачинити клітку»* (Україна молода. – 10.01.2002. – С. 2).

Подеколи до оформлення назв абстрактної ознаки залучаються малопродуктивні словотвірні типи, словотвірне значення яких відповідає номінативному завданню, що вирішується при новостворенні. Так, за допомогою суфікса *-ство* оформлюються деривати зі значенням властивості, названої мотивуючим прикметником, які характеризують поведінку, вчинки людини: *доброчинство, жалюгідство, лакувальництво*. Невисокий ступінь активності виявляє при новостворенні і словотвірний тип відприкметникових множинних іменників з формантом *-ощ(і)*: *вартощі, слабкощі, хворощі*. Деривати цього словотвірного типу часто

утворюються паралельно з похідними на *-ість*, але їх більш конкретне значення зумовлює оказіональне використання для передачі відтінку зниженості, особливо при творенні від запозичених основ. Словотвірний тип деад'єктивів з суфіксом *-ощ(і)*, який у мовознавстві характеризується як власне українська риса у сфері словотвору, на нашу думку, виявляє невисоку активність через вичерпаність дериваційної бази, оскільки він має здатність утворювати іменники від простих якісних прикметників, а останні вже реалізували свої словотвірні можливості. Лексичне ж поповнення прикметників відбувається за рахунок похідних утворень, які стають словотвірною базою для синтаксичних дериватів з формантом *-ість*. Перспективність словотвірного типу деад'єктивів на *-ість* як способу оформлення абстрагованої ознаки підтримується і тенденцією до інтелектуалізації мови. Напр.: «Показники емпатійності в учнів експериментальної групи суттєво вищі, ніж у ровесників» (Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4. – С. 95); «Іванка згадує ту зомбованість, ритуально-байдужий голос священика на панахиді» (Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 149. – С. 10).

Словотвірний тип з суфіксом *-щин(а)* у досліджуваній період виявляє активність в оформленні назв абстрактної ознаки, що означають «побутове або суспільне явище, яке визначається мотивуючим прикметником» (як правило, з негативною оцінкою): *загальщина, злободенщина, кон'юнктурищина, офіційщина*. Напр.: «Про симпатії йдеться лише односторонні – з боку Маланюка, для якого Хвильовий став одностороннім у боротьбі з просвітянщиною» (Слово і час. – 2003. – № 10. – С. 35).

Для новостворення назв абстрагованої ознаки характерна активізація словотвірного типу з формантом *-й(а)*, який у «Словотворі-79» кваліфікується як малопродуктивний. Новотвори даного типу утворюються від префіксально-суфіксальних (*безімення, зарубіжжя, міжчасся, понадхмар'я*) і складних прикметників (*одноманіття, свободолоб'я*). Похідні від префіксально-суфіксальних іменників перебувають у відношеннях мотивації також з іменниками, що є твірними для цих прикметників (пор.: *понадхмар'я – понадхмарний і понадхмарами*). Через те утворення типу *міжчасся, закордоння* можна розглядати і як префіксально-суфіксальні відсубстантивні деривати. За допомогою словотвірного типу з суфіксом *-й(а)* у сучасному мовленні утворюються іменники, що мотивуються прикметниковими основами з префіксом *без-* (*бездомів'я, безкінеччя, безрозум'я*), *за-* (*закордоння, зарубіжжя*), *між-* (*міжхребеття*), *понад-* (*понадхмар'я*). Новотвори з суфіксом *-й(а)* активно продукуються від складних прикметників: *багатоманіття, одноманіття, мільйоноліття, одночасся, тисячоголосся*. Напр.: «Виявляється, гадюки майже ніколи не заповзають у високотрав'я, коли поруч є більш відкриті сонячним променям ділянки» (Україна молода. – 26.06.2003).

Розглянуті деривати виражають в основному загальне значення стану, окремі новотвори передають значення часу і простору. Ряд новотворів – деад'єктивів на *-й(а)* характеризуються паралельною мотивацією прислівниками: *довкілля, потойбіччя, щодення*. Словотвірний тип з суфіксом *-й(а)* виявляє високу продуктивність у новостворенні досліджуваного періоду і поступається у кількісному відношенні при оформленні деад'єктивів лише словотвірному типу на *-ість*, з яким перебуває у синонімічних відношеннях тільки при творенні назв абстрагованої ознаки без додаткових значень. Не мають словотвірних варіантів похідні з суфіксом *-й(а)*, які додатково означають простір і час: *міжхребеття, мільйоноліття*. Відсутність конкурентних словотвірних типів у цій сфері відприкметникової деривації збільшує ступінь системної продуктивності аналізованого словотвірного типу. Активне поповнення лексики української мови утвореннями зазначеної структури, особливо в художньому і публіцистичному стилях (*густотрав'я, пишнослів'я*), зумовлене, на нашу думку, також їх національним і поетичним колоритом.

Відприкметникові іменники-новотвори з іншомовними суфіксами представлені у матеріалі дослідження нечисленною групою назв абстрагованої ознаки, які є реалізацією словотвірного типу з формантом *-изм (-ізм)*: *аналітизм, глобалізм, катагоризм, синтетизм*). Напр.: «Герметизм, ідеологічна заангажованість, «слідування законам» класики жанру та характеротворення, унормована авторська позиція «життєпису» змінюються відповідно відкритістю» (Слово і час. – 2004. – № 2. – С. 39). Низька активність запозичених суфіксів у відприкметникової деривації назв абстрагованої ознаки зумовлена, очевидно, універсальністю суфікса *-ість*, що реалізує дане словотвірне значення як від питомих, так і запозичених основ.

Похідним з суфіксом *-изм* (*ізм*) надається перевага при потребі найменування ознаки як явища, подеколи з негативною оцінкою, пор.: *благополучність* – *благополучизм*, *масовість* – *масовім*.

Зі значенням абстрактної ознаки творяться неологізми з суфіксом іншомовного походження *-ика*. Напр.: «*З погляду синергетики, існування живих систем можна розуміти як зміну в чистому вигляді, як нелінійний, біфуркацій ний вибуховий процес, як стрибок у розвитку, що постійно трансформує один якісний стан системи в інший*» (Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1. – С. 14).

Словотвірний аналіз новотворів-назв абстрагованої ознаки виявляє збільшення активності і зростання регулярності тих відприкметникових суфіксальних типів, які здатні оформляти похідні іменники від похідних (відносних) прикметників, і згасання активності деад'єктивних словотвірних типів, для яких мотивуючими основами виступають тільки прості (непохідні) якісні прикметники з суфіксами *-от(a)*, *-изн(a)*, *-оц(i)*. Причина такого явища очевидна: словотвірні типи, похідні яких мотивуються непохідними прикметниками, уже в основному реалізували словотвірні можливості наявних в українській мові прикметників; нові ж лексичні надходження прикметникової структури є префіксально-суфіксальними, суфіксальними або складними утвореннями, вони й поповнюють дериваційну базу для словотвірних типів з суфіксами *-ість*, *-й(a)*. Останні перебувають у синонімічних відношеннях тільки при вираженні абстрагованої ознаки як значення стану (*безкінечність* – *безкінеччя*, *одноманітність* – *одноманіття*); при потребі виразити додаткові значення простору і часу використовується тільки словотвірний тип з суфіксом *-й(a)* (*закордоння*, *понадхмар'я*). Активізують їх появу подеколи складні твірні основи. Напр.: «*Ти вірив братерству і чути не хотів про дрібненьку гетьманщину і прагматичні амбіції, прикриті елейною патріотичною маскою, про сліпоглухонімосту українців*» (Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 149. – С. 138);

Універсальність регулярного форманта *-ість* у поєднанні як з питомими, так і запозиченими основами звужує словотвірні можливості інтернаціональних формантів, зумовлює спеціалізацію їх на вираженні вужчих значень. Так, зокрема, суфікс *-изм* (*-ізм*) у структурі деад'єктивів звужує семантику абстрагованої ознаки до назви явища – наукового, суспільного або побутового: *благополучизм*, *глобалізм*. Напр.: «*Григорій Сивокінь виносить на обговорення і таку тезу, як національна специфіка методології біографізму*» (Слово і час. – 2004. – №6. – С. 81); «*У зв'язку з проблемами стандартизації літературних мов, нових підходів вимагає оцінка розмовних різновидів, регіоналізмів*» (Дивослово. – 2001. – № 5. – С. 21).

На зростання регулярності словотвірного типу з формантом *-ість* впливає ознака якості, яку він привносить у семантику деад'єктива навіть при відсутності цієї ознаки у мотивуючому відносному прикметнику, діеприкметнику, займеннику (*естафетність*, *впорядкованість*, *інакшість*). Напр.: «*Миротворчість*» у пеклі війни» (Україна молода. – 06.05.2004); «*Леся Українка відчувала цю епічну притлумленість у зав'язці дії, тому, доопрацьовуючи й переписуючи твір, зосередилася на пошуках способів увиразнення драматичної колізії вступних епізодів*» (Слово і час. – 2003. – № 2. – С. 22).

Висока емпірична продуктивність словотвірного типу з дериватом *-ість* зумовлена також його загальностильовим призначенням, відсутністю оцінного значення (пор.: *злободенність* – *злободенщина*).

Література

1. Голікова Н. С. Інноваційні тенденції в українській мові початку ХХІ століття / Н. С. Голікова // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Дніпропетровськ: ПБП «Економіка», 2009. – С. 7–10.

2. Карпіловська Є. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій / Євгенія Карпіловська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mova.dn.ua/content/view/198/8/>

3. Словотвір сучасної української літературної мови / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.